

MOHAY BORBÁLA

A fejlődés fogalmának felvilágosodás-kori gyökerei

Konzulens: Farkas Máté

Szinte már közhelynek számít, hogy a fejlődés napjainkban az a tényező, amely a legteljesebben, a lehető legtöbb szinten és számos minket körülvevő struktúra által körülvesz, meghatároz minket. Christopher Dawson szavaival élve: „a fejlődés eszméje a civilizációnkat mozgató hit”.¹ Befolyásának mértékét természetesnek kell találnunk, hiszen az ember legalapvetőbb sajátja, hogy mindig többre vágyik – a fejlődés maga a valós és az áhított állapot közötti különbség áthidalására való törekvés.² Bármennyire is természetes a fejlődés folyamata, napjainkban egyre több fejlődés-ellenes vélemény fogalmazódik meg, és egyre világosabban látszik, hogy a végtelen haladás problémákat rejt magában.

A jelenségek megértéséhez azonban nem elegendő a mai körülményekre, állapotokra koncentrálni, hanem – ahogy Szakolczai,³ Sztompka,⁴ Larrain,⁵ valamint Cowen és Shanton⁶ is hangsúlyozza – fontos feladat történelmi távlatokban megvizsgálni a fejlődés eszméjének kialakulását. Jelen dolgozatban e történelmi változást tartom szem előtt, és ebből különösen a „fény évszázadára” koncentrálok. A felvilágosodás eszmerendszere ugyanis lényeges szerepet játszott a mai fejlődés-koncepciók megszületésében, bár a szakirodalom nem vélekedik egyhangúan e szerep minősége felől. Dolgozatomban a legfőbb fogalmak – a „fejlődés” és a „felvilágosodás” – meghatározása után ezeket az árnyalatnyi szemléletbeli különbségeket vázolom. Mennyiben tekinthető a modern, illetve posztmodern fejlődés-fogalom gyökerének a 18. századi gondolkodásmód, illetve mennyiben inkább a különbségek hangsúlyosak a napjaink eszmerendszeréhez képest? A folytonosság vagy megszakítottság problémakörének megválaszolásához részletesen megvizsgálom a felvilágosult gondolkodók fejlődésről alkotott képét, beleillesztem azokat a fejlődéseszmé kialakulásának történetébe, va-

¹ Idézi SZTOMPKA, PJOTR: *The sociology of social change*. Oxford, 1993, Wiley, 24. o. Boda Zsolt szerint a fejlődés a „a modern kor egyik legfontosabb politikai jelszava és tudományos metaforája.” BODA ZSOLT: *A fejlődés értelméről*. In: BODA ZSOLT, SCHEIRING GÁBOR (szerk.): *Globalizáció és fejlődés a félperiférián: válság és alternatívák*. Budapest, 2011, Új Mandátum Kiadó, 12. o.

² SZTOMPKA: *The sociology...* 24. o.

³ SZAKOLCZAI ÁRPÁD: *A fejlődés megkérdőjelezése. A gazdasági fejlődés modern mítosza és valós alapjai*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó, 20. o.

⁴ SZTOMPKA: *The sociology...* xiv. o.

⁵ LARRAIN, JORGE: *Theories of Development: Capitalism, Colonialism and Dependancy*. Cambridge, 1989, Polity Press, 1. o.

⁶ COWEN, MICHAEL P. – SHANTON, ROBERT W.: *Doctrines of development*. London, New York, 2005, Routledge, 4. o.

lamint összevetem a mai fejlődés-fogalommal. Nem céлом azonban, hogy általános, átfogó képet adjak a felvilágosodás-kori fejlődés-elméletekről – csupán néhány, az ezzel foglalkozó szakirodalom által is kiemelt gondolkodó elképzelését vizsgálom mai fejlődés-koncepciónk legfontosabb elemei szempontjából. A teljesebb megértéshez tehát szükséges megvizsgálni más álláspontokon levő mai szerzőket és a többi kor gondolkodóinak nézeteit is.⁷ Bár a fejlődés egyre szélsőségesebbé váló fogalma aligha válhat tökéletesen világossá számunkra.

A fejlődés és felvilágosodás fogalma

A fejlődés fogalmának Cowen és Shanton szerint „több száz” definíciója létezik,⁸ míg Young azt taglalja, hogy „a növekedés a közgazdasági lexikonok egyik leggyakrabban használt és legkevésbé meghatározott kifejezése”.⁹ Mindkét állítás igaz lehet, főleg, ha figyelembe vesszük a tudományok különböző kontextusokban alkalmazott definícióit, illetve a fejlődés és a növekedés eltérő tartalmait. Ez utóbbi szempontra vonatkozóan lényeges, hogy míg a növekedés egy kvantitatív fogalom, a fejlődés mindig kvalitatív, és mint ilyen, nem mérhető.¹⁰ Dolgozatomban a fejlődést annak csak általános elméleti, makrostrukturális társadalmi–gazdasági–politikai változásokat előidéző értelmében használom. Fontos leszögezni, hogy egy európai fogalomról van szó, amely a legtöbb esetben értelmezhetetlen más kultúrák számára.¹¹ A fejlődés ilyen formában tehát egy végső ideál felé tartó haladás, immanens, de külső tényezők által is befolyásolt megfordíthatatlan változás vagy kibontakozás, amely mindig érték szerinti, tehát bizonyos szempontból relatív kategória.¹² A fejlődés-szkeptikus nézetek szerepét azonban nem hanyagolhatjuk el. A „poszt-developmentalizmus” képviselői megkérdőjelelik, hogy a fejlődés különböző definíciói, illetve a meghatározások egyes

⁷ Csaba László szerint például „a 21. századi fejlődésnek egyik legsúlyosabb kihívása az, hogy megkérdőjeleződött a felvilágosodással kialakult megközelítés- és eszmerendszer.” FERGE ET AL: Felvilágosodás... 60. o.

⁸ COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 2. o.

⁹ DABÓCZI KÁLMÁN: Fogalmak által megcsalva. Kísérlet céljaink és eszközeink embert szolgáló meghatározására. *Kövász.* 1998. (2. évf.) 3. sz., 16. o. V. ö. BODA: *A fejlődés...* 12. o., miszerint a fejlődés koncepciója éppen annak köszönheti politikai–tudományos karrierjét, hogy soha nem volt pontosan meghatározva.

¹⁰ DABÓCZI: *Fogalmak...* 17. o.; BODA: *A fejlődés...* 14. o. Máshogy megfogalmazva, „a növekedésben mértekek, a fejlődésben értékek változnak.” Nemes Nagyot idézi FARKAS TIBOR: Vidékfejlesztés a fejlődéselméletek és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom.* 2002. (16. évf.) 1. sz., 44. o. A fejlődés, fejlettség mérése azonban annak politikai–gazdasági szereplői szempontjából fontos – mára számos mutatószám elterjedt, ami természetesen nem szünteti meg a mérhetőség problematikusságát. WILLIS, KATIE: *Theory and Practices of Development.* (Routledge Perspectives of Development). London, New York, 2005, Routledge, 12–14. o. Mindez összefügg azzal, hogy a 20. század közepén a fejlődés-diskurzus erősen összekapcsolódott a gazdasági növekedéssel. BODA: *A fejlődés...* 12–13. o.

¹¹ RIST, GILBERT: *The History of development. From Western origins to global faith.* London, New York, 2002, Zed Books, 44. o. Willis más-más fejlődési tapasztalatokról beszél a világ különböző részein, de felveti az eurocentrikus fogalom kiterjesztésének problematikusságát is. WILLIS: *Theory...* 20. o., 17–18. o.

¹² SZTOMPKA: *The sociology...* 28–29. o., 35–36. o.; COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 3; RIST: *The History...* 26–28. o.; BODA: *A fejlődés...* 18. o.; FARKAS: Vidékfejlesztés... 41–43. o.

elemei egy irányba mutatnának,¹³ sőt azt is kimondják, hogy „a társadalomtudományi kutatások feladták a történelmi haladás eszméjét”.¹⁴

A felvilágosodás fogalmának meghatározása némiképp egyszerűbbnek tűnik. A felvilágosodás a 17. század végén és a 18. században domináns eszmeáramlat, gondolkodásmód, intellektuális-kulturális miliő, amelyet – a korábbi évszázadokhoz képest – különösen jellemez a rációba és a fejlődésbe vetett hit, az ember, a természet és a szabadság eszméjének központba állítása, valamint a moralitást hangsúlyozó szekuláris érvrendszer. A körülhatárolás egyértelmű voltából természetesen nem következethetünk a fény évszázadában megszülető művek tartalmi homogenitására, sőt Marcus Power arra figyelmeztet, hogy a felvilágosodást inkább egyfajta értelem-vezérelt kritikai vizsgálódásként kellene értelmezni, mint „koherens szellemi áramlatként”.¹⁵ A különböző megközelítéseket csoportosíthatjuk térbeli-időbeli kialakulásuk szerint,¹⁶ vagy radikalizmusuk–mérsékelt voltuk mentén. Az elvek sokfélesége azokból a művekből is kiviláglik majd, amelyek lényeges gondolatokat tartalmaznak a fejlődés eszméjéről.

Nézetek a fejlődés fogalmának gyökereiről

A sokszínűség azonban nemcsak a felvilágosodás eszmerendszerére jellemző, hanem napjaink szakirodalmának ezekhez az eszmékhez való viszonyulására is. Mint már említettem, a fejlődést történelmi szempontból (is) vizsgáló mai gondolkodók nem nyilatkoznak egyöntetűen arról, hogy melyik korszakot tekintik a modern fejlődés-konceptió kialakulásának, mint ahogy arról sem, hogy a felvilágosodás fejlődésről alkotott fogalma hogyan illeszthető bele az elmélet történetébe.

Szakolczai Árpád szerint a fejlődés elméletével kapcsolatos bajok egészen a felfedezések és a gyarmatosítások koráig visszanyúlnak.¹⁷ Daniel Bates szintén megemlíti, hogy már a 17-18. századtól beszélhetünk transzkontinentális kapcsolatrendszerről, amely napjainkban a globális interdependencia problémájában csúcsosodik ki.¹⁸ Björn Hettne ugyancsak a felvilágosodásnál korábbra teszi a modern fejlődés eszméjének gyökereit, de azt nem a globalizáció és az eurocentrizmus csíráihoz köti, hanem az „állam születéséhez”, a „nemzetépítés 17. századi projektjéhez”, amelynek fő eszközrendszere a „fejlődés-stratégia” volt.¹⁹ Ezekben az irodalmakban közös, hogy a felvilágosodást

¹³ A fejlődés-konceptió így mára válságba került. V. ö. BODA: *A fejlődés...* 12–15. o. A fejlődés-szkepticizmusról lásd még FARKAS: *Vidékfejlesztés...* 42. o.

¹⁴ SÁRKÁNY MIHÁLY – SOMLAI PÉTER: *A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről.* In: SOMLAI PÉTER (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban.* Budapest, 2004, Napvilág, 11. Az azonban „tovább bonyolítja a kérdést, hogy a tudományos kutatás, a technikai fejlesztés és a gazdasági növekedés továbbra is a „haladás» jegyében folyik.” U.o. 12. o. V.ö. U.o. 43. o.

¹⁵ POWER, MARCUS: *Enlightenment and the Era of Modernity.* In: DESAI, VANDANA – POTTER, ROBERT B. (szerk.): *The Companion to Development Studies.* London, 2003, Arnold, 66. o.

¹⁶ Így beszélhetünk korai angol, francia, valamint skót felvilágosodásról.

¹⁷ SZAKOLCZAI: *A fejlődés...* 21. o.

¹⁸ BATES, DANIEL G.: *Globalizmus és fejlesztés antropológiai megközelítésben.* *Anthropolis.* 2007. (4. évf.) 1-2. sz., 50. o.

¹⁹ HETTNE, BJÖRN: *Development theory and the three worlds. Towards an international political economy of development.* Michigan, 1995, Longman, 22-23. o.

mint a fejlődéstudomány története szempontjából különálló és jelentős korszakot egyáltalán nem vizsgálják. A figyelmen kívül hagyás mindenképpen jelzésértékű számunkra, de meg kell jegyeznünk: abból fakadhat, hogy Szakolczai, Bates és Hettne a fejlődés nagyon speciális aspektusaira koncentrálnak.

Számos szociológus, illetve politikai – gazdasági gondolkodó nem a felvilágosodás előtti, hanem az az utáni évszázadok áramlatait tekintik a fejlődés-konceptió modern gyökereinek.

Jelen korunk főként gazdasági jellegű fejlettségi különbségeivel foglalkozó elemzői a második világháború utáni időszakot tartják relevánsnak a fejlődés szempontjából. Ezt indokolja Truman elnök 1949-ben elmondott emblemikus beszéde, amelyben megkülönböztette a fejlettől az alulfejlett térségeket. Boda Zsolt szerint azonban Truman „talán nem annyira felébresztője, mint inkább megfogalmazója volt azoknak a várakozásoknak és illúzióknak, amelyek aztán a fejlődéstudomány burjánzásának elindulását segítették.”²⁰ A gyarmati rendszer felbomlása, valamint a fejlődést célzó intézmények – mint például a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank – létrejötte is erre az időszakra tehető. A fejlődés vagy fejlesztés (development) John Rapley szerint ekkor vált jelentőssé „mind vállalkozásként, mind pedig tudományos diszciplínaként”.²¹

Pjotr Sztompka alapvetően a korok közötti folytonosságot hangsúlyozza az ókortól a 20. századig minden korszakot felölelő „rövid esztörténet” című fejezetében. A lengyel szociológus a 19. századhoz érve emeli ki, hogy ez a „haladás kora”, amikor a fejlődés eszméje győzelmet aratott, és egyetemesen elfogadottá vált a filozófiában, az irodalomban és a tudományokban.²² Az, hogy a fejlődés modern működésének azt tekintik, amikor az ember aktívan részt vesz a folyamatban,²³ és nem elsősorban természeti törvényszerűségek állnak a háttérben szintén a felvilágosodás utáni kor jelentőségét sugallja.

Cowen és Shanton retrospektív módon közelítenek: azt a módszert kritizálják, hogy a modern-kori fejlődés forrásvidékének a 19. század második felét szokták tekinteni. A szerzőpáros azonban nem a felvilágosodást, hanem a korai iparosodást, tehát a 18. század végét és a 19. század elejét tekinti a koncepció vizsgálatához kulcsfontosságú korszaknak.²⁴ Igaz, a skót felvilágosodás részletes elemzésekor felveti az eszmék 19. századba való átöröklődését, de erősen bírálja azokat a „modern fejlesztőket”, akik Adam Smithre utalva akarják legitimálni gyakorlatukat.²⁵ A Cowen – Shanton szerzőpáros és Pjotr Sztompka tehát már nagy jelentőséget tulajdonítanak a felvilágosodás korában

²⁰ BODA: *A fejlődés...* 13. o.

²¹ RALPEY, JOHN: *Understanding Development: Theory and Practice in the Third World*. London, 2007, Lynne Rienner, 1. o. A Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank más néven a Világbank. A „development studies” tantárgyként, illetve szakként az 1990-es évektől indult, de előzményei az 1960-as évekre nyúlnak vissza. Lásd még SZAKOLCZAI GYÖRGY: A gazdasági fejlődés elméletének megújulása. Az első, a második és az új generáció. *Valóság*. 2005. (49. évf.) 3. sz. 1–35. o.

²² SZTOMPKA: *The sociology...* 26. o.

²³ SZTOMPKA: *The sociology...* 31. o.

²⁴ COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 4. o., 8–9. o.

²⁵ COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 11. o.

kialakult eszméknek, és beillesztik azokat a fejlődéstudomány hosszú történetébe, bár nem ennek a korszaknak szánják kiemelt szerepet a koncepció történetében.

Néhány szakirodalmi munka azonban egyértelműen a felvilágosodás meghatározó szerepe mellett érvel. Gilbert Rist felfedez néhány folytonos elemet az arisztotelészi-ágostoni gondolkör és a modern fejlődés-koncepció között is, mint például a fejlődés „természetessége” és szükségszerűsége”, de főként a különbségekre helyezi a hangsúlyt.²⁶ A svájci professzor szerint a fejlődés eszméje a felvilágosodásban vált dominánssá, hiszen ekkor jelent meg először a végtelen haladásba, a határ nélküli fejlődés lehetőségébe vetett hit. Rist szintén egyenesen a felvilágosodástól eredezteti a „fejlesztési együttműködés” (development co-operation) ideológiáját, tehát azt az elvet, miszerint Európának terjesztenie kell gyarmatainak az igazságosságot. A szerző a 19. századot a társadalmi evolucionizmus győzelmével jellemzi, majd összefoglalásában felvázolja ennek bukását, amely szintén a felvilágosodásban kialakult eszmerendszer jelentőségét sugallja.²⁷

Marcus Power több pontba szedi, hogy a 18. század filozófusait mi különbözteti meg a korábbi gondolkodóktól. A legfőbb változásnak azt tekinti, hogy a túlkoncentrált, hagyományközpontú, és a világot vallásos-misztikus módon megközelítő gondolkodáshoz képest a felvilágosodásban immár a jövőt, a kiaknázatlan lehetőségeket, a racionalitást és a tudományos megértést helyezték előtérbe. Power arra a következtetésre jut, hogy a felvilágosodás „teremtette meg a világ megismerésének modern útját”. Ugyanakkor később hozzáteszi: kérdéses, hogy pontosan milyen kapcsolat határozható meg az európai modernitás és a felvilágosodás között. Az nyilvánvalóan kimutatható, hogy a 18. század gondolkodói befolyásolták a következő korszakok munkáit, de ma a modern értelemez való hozzáállás nem olyan inherensen pozitív, mint ahogy azt a felvilágosult gondolkodók hitték.²⁸

Katie Willis a tágabb értelemben vett „modernitást” említi, amikor a fejlődés fogalmának eredetéről szól. Az iparosodáshoz és az urbanizációhoz kötődő gazdasági jellegű vett modernitást azonban elválasztja a felvilágosodás társadalmi-kulturális jellegű újszerűségétől, valamint hangsúlyozza, hogy a modernség térbeli és időbeli kontextusa relatív.²⁹ Peter Preston a haladás eszméjének felismerhető, modern megjelenését a 18. és a 19. századra teszi.³⁰ A Sárkány–Somlai szerzőpáros szintén a felvilágosodást hangsúlyozza a haladás-eszme térnyerésének esetében.³¹ Rostoványi Zsolt kifejti, hogy mind az értékelt, mind az instrumentalizált civilizáció eszmetörténeti gyökerei megtalálhatóak az európai felvilágosodásban.³² Robert Potter feltárja a fejlődés-eszme eredetének historiográfiáját és a fejlődés modern korának kezdetei szempontjából nagy jelentőséget

²⁶ RIST: *The History...* 43. o.

²⁷ RIST: *The History...* 37. o., 39. o., 40. o., 44–45. o.

²⁸ POWER: *Enlightenment...* 66–68. o.

²⁹ WILLIS: *Theory...* 2–3. o.

³⁰ PRESTON, P. W.: *Development Theory: An Introduction*. Oxford, 1996, Blackwell, 22. o.

³¹ SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 12. o.

³² FERGE ZSUZSA, GYÁNI GÁBOR, HELLER ÁGNES, KISS ENDRE, VÁMOS TIBOR, VITÁNYI IVÁN, CSABA LÁSZLÓ, ROSTOVÁNYI ZSOLT: *Felvilágosodás – modernizáció – globalizáció*. (Kerekasztal-beszélgetés Kiss László vezetésével). *Esély. Társadalom- és Szociálpolitikai Folyóirat*. 2003. (14. évf.) 5. sz., 62. o.

tulajdonít Truman 1949-es beszédének,³³ de alapvetően – Powerre építve – szintén elfogadja, sőt kulcspontként emeli ki, hogy a fejlődés korai eszméje a felvilágosodásban gyökerezik.³⁴

A fejlődés fogalmának felvilágosodás-kori gyökerei

A fejlődéselmélet szakirodalmában tehát találhatunk a felvilágosodás szerepét hangsúlyozó nézeteket, de ugyanannyira reprezentáltak az azt megelőző és az azt követő korok jelentőségét kiemelő álláspontok is. Mi lehet a hasonlóság, és mi a különbség a 18. és a 20-21. századi nézetek között? Mit tartalmaznak a felvilágosult gondolkodók munkái?

A felvilágosodás legfőbb „találmánya”, az örökké tartó fejlődés eszméje a ciklikus világkép elvetésével már a középkori keresztény hagyományban is megjelent, de a tudás gyarapodásának tekintetében sokáig az elődök bölcsességére helyeződött a hangsúly.³⁵ Az ókori nagyjaink téziseinek megkérdőjelezése a reneszánsz személet hozta el – ezt követte Descartes és Pascal is a 17. század derekán.³⁶ Bernard de Fontenelle 1688-ban amellet érvelt, hogy a „művelt elme magában hordozza a korábbi századok tudását”, és hasonlít a felnőtt emberhez, aki nagyobb hatalommal és tudással bír, mint fiatal korában (értsd: az ókorban és a középkorban).³⁷ Leibniz már tisztán racionális alapokon érvelt a végtelen fejlődés mellett.³⁸ A kortársak tudásának kumulatív gyarapodására mint a megfordíthatatlan, lineáris fejlődés egyik aspektusára tehát elsőként a korai felvilágosodásban tekintettek.³⁹ Azt is kijelenthetjük, hogy – bár a modern miszticizmus és a szubjektivizmus újabban teret hódít –, a tudomány, az emberiség tudás-bázisa, főként a techno-optimizmussal fémjelzett irányzaton belül ma is abszolút értéknek tekinthető.⁴⁰ Az általános fejlődés-szkeptikus nézetek sem magát az emberi tudás gyarapodását kérdőjelelik meg, hanem a tudás hatalom által való felhasználásának módját vagy kisajátítását kritizálják.⁴¹

A lineáris fejlődés koncepciója összefüggött a felvilágosodás egyetemes történelem-

³³ POTTER, ROBERT B. – BINNS, TONY – ELLIOTT, JENNIFER A. – SMITH, DAVID: *Geographies of development*. Edinburgh, 2008, Pearson, 6–7. o.

³⁴ POTTER ET AL.: *Geographies...* 45. o.

³⁵ RIST: *The History...* 32-34. o. A 12. századi gondolkodó, Bernard de Chartres híres mondása, miszerint „törpék vagyunk az óriások vállán.” Mindehhez hozzátartozott az a gondolati törekvés, miszerint a régmúlt idő „aranykorát” kellene visszaállítani.

³⁶ RIST: *The History...* 35. o.

³⁷ RIST: *The History...* 36-37. o. A kortársak tudásának egyszerűségét Fontenelle és Charles Perrault szerint csak a háborúk, a babonák és a despotizmus hátráltathatja.

³⁸ RIST: *The History...* 37. o.

³⁹ SZTOMPKA: *The sociology...* 28. o. Az ész, a tudás szerepe mint az emberiség haladását lehetővé tevő tényezők a newtoni természettudományos rendszer elveiből eredeztethetők. A francia felvilágosodásban már a gondolkodásban és a társadalomban is tapasztalhatónak látták a haladást. V. ö. PRESTON: *Development...* 35. o.

⁴⁰ SZTOMPKA: *The sociology...* 29. o., 33-34. o.

⁴¹ SZAKOLCZAI: *A fejlődés...* 16. o.; RIST: *The History...* 44. o. Sárkány és Somlai a tudományos haladással szembeni szkepszt a közvélemény körébe helyezi, ugyanakkor a kutatóműhelyekben is „növekvő bizonytalanságot” lát, mivel az ismeretek hitelesítése „kicsúszik a tudomány művelőinek kezéből és átkerül az alkalmazók kezébe.” SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 51–52. o.

szemléletével is. Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704) francia teológus fő művében az egyetemes történelem eszméjét képviselve tizenkét nagy szakaszra osztotta a történelmet, amely a társadalom és a vallás folyamatos jobbulását, előrehaladását foglalja magában.⁴² Immanuel Kant (1724-1804) a moralitást helyezte előtérbe, és a történelem fejlődésmenetét az egyéni szabadság és az erkölcs térnyerése által képzelte el.⁴³ Condorcet (1743-1794) egy tíz fokozatból álló periodizációt állított fel, amelyek közül az utolsó a nemzetek közötti egyenlőtlenség megszűnését eredményezi.⁴⁴ Condorcet Bossuet-hoz képest már sokkal inkább egy szekuláris fejlődésmenetet képzel el a tudományok és a tudás haladását előtérbe állítva – ez híven tükrözi azt a változást, „melynek során a haladás eszméje lépett a Gondviselés helyébe”.⁴⁵ Bousset, Condorcet és Kant műveiben a fejlődés ma is érvényes lineáris, megfordíthatatlan jellegén kívül közös még, hogy – a felvilágosodásra oly jellemző módon – a bennük vázolt haladás mindig a jobb, a szebb, a tökéletesebb felé irányul. Ez teljesen szemben áll napjaink szkeptikus gondolkodóinak álláspontjával, miszerint a fejlődés „sokkal inkább egy probléma, mint egy megoldás”;⁴⁶ illetve a fejlődés-elmélet egy „kórokozóval” fertőzött ideológia.⁴⁷ Sztompka szerint azonban a haladás megtisztítható a túrhetetlen feltételezésektől, és létrehozható egy alternatív morfogenezisista-strukturalista fejlődés-koncepció.⁴⁸ A felvilágosodás javulásba vetett hite tehát ma sem tűnt el teljesen.

Adam Ferguson (1723-1816), a skót felvilágosodás nagy alakja az *An Essay on the History of Civil Society* című művében (1767) hangsúlyozta, hogy az ember a folyamatos megújulásra és megújításra törekszik: az útjába kerülő alávetett tárgyakat mindig fejleszteni akarja.⁴⁹ A filozófus szerint az újításoknak (reformations) két akadálya van: egyrészt az, hogy az ember nem képes a gyors, hirtelen változtatásokra, másrészt az, hogy az állam „forradalmi” elérhetlenné tesz az építő liberális gondolatokat az állampolgárok számára.⁵⁰ Cowen és Shanton szerint a haladás ezen akadályai ma is léteznek, egyesek viszont a fejlődés (development) napjainkban megjelenő elveit és

⁴² *Politika a Szentírás szavai szerint*, posthumus 1709.

⁴³ SZTOMPKA: *The sociology...* 26. o.

⁴⁴ RIST: *The History...* 39. o. SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 12–13. o.

⁴⁵ Löwith-et idézi SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 12. Löwith pontosabban „az európai szellem történetének válságaként” említi e változást. A felvilágosodás-kori történelemelméleti művek szerepe azonban csak a 19. századi hatása alapján értelmezhető. Az egyre magasabb fokozatra kerülő társadalmak története ugyanis tökéletesen egybevágott Darwin tanaival – ennek köszönhetően alakult ki a szociáldarwinizmus ideológiája. RIST: *The History...* 41-42. o.; POWER: *Enlightenment...* 68. o.; SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 13–17. o., 20–22. o.

⁴⁶ RIST: *The History...* 46. o.

⁴⁷ SZAKOLCZAI: *A fejlődés...* 15. o.

⁴⁸ SZTOMPKA: *The sociology...* 35-37. o. A strukturalizmus és a funkcionalizmus szintén az időbeli haladás-központú megközelítés alternatívájaként nyert teret a társadalomtudományokban. SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 38. o.

⁴⁹ Vö. HORKAY HÖRCHER FERENC: *Esszé a polgári társadalom történetéről: Adam Ferguson és a skót felvilágosodás*. In: MUNKÁCSY GYULA. (szerk.): *Morál és politika határán*. (A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 7.) Budapest, 1994, ELTE BTK, 37. o., 56. o.

⁵⁰ COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 12. o.

gyakorlatát tekintik a haladás (progress) gátjának.⁵¹ A posztmodern hatalom – amely bár nem feltétlenül azonos az állammal – teljesen „összebogozódik” a fejlődéssel, és sokkal inkább látszik képviselni a folyamatos megújulás mítoszát, mint az egyes emberek.⁵² Mai fejlődés-fogalmunk szempontjából lényeges még, hogy – hasonlóan sok más felvilágosult filozófushoz – Ferguson megfogalmazza az ember fejlesztés iránti vágyát, amely később a civilizatórikus törekvéseket igazolta kevésbé fejlett népek fejlesztéséért.⁵³ Bár a posztmodern elméletekben egyre inkább erősödik a nyugati felsőbbrendűség mint „partikuláris univerzalizmus” elítélése,⁵⁴ a – főként az Egyesült Államok-beli – gyakorlati politikában még mindig hangsúlyos a demokrácia terjesztése iránti igény. Ferguson elméletéből a másik kiemelendő pont, a gyors és hirtelen változtatásokra való képesség hiánya viszont teljesen megcáfolható a nyugati világ gazdasági-társadalmi fejlődésének hatásaira gondolva.⁵⁵ Az elmaradottabb térségek figyelembe vételével azonban árnyalódik a kép: a globális fejlettségbeli különbségek exponenciális növekedése⁵⁶ mégis Adam Fergusont igazolja. Ráadásul a skót gondolkodó árnyaltan látja a modernizáció folyamatát – annak hátulütőit is megfogalmazza. Bár nem mondja ki, műve felépítése, történelemszemlélete egyértelműen sugallja, hogy a felemelkedés után a hanyatlás következik.⁵⁷ Ez összecseng a posztmodern irányzatokkal, amelyek szerint „a különböző időszakokban és területeken végbement haladás mellett bekövetkeztek devolúciók is”.⁵⁸

A folyamatos haladást a gazdaság működése felől közelítette meg Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* (1776) című híres művében. Smith fejlődés-értelmezésében – amely elsősorban államok anyagi gyarapodását jelenti,⁵⁹ konkrét gazdasági jellemző-

⁵¹ COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 12–13. o. A modern privatizációs kísérletekre gondolva a Ferguson-féle állam liberalizmus-ellenessége, akadályozó szerepe valóban érvényes lehet napjainkban.

⁵² SZAKOLCZAI: *A fejlődés...* 16. o. Viszont ha a fejlődés mindenhatóságának szerepét olyan tényezőként értelmezzük, amely az embereket „önálló gondolatok helyett immunizált dobozokba” helyezi, akkor a felvilágosult filozófus elmélete ugyancsak helytálló manapság. Uo.

⁵³ Fergusonéhoz hasonló gondolatokat képviselt például Comte de Buffon is, aki kimondta, hogy „a civilizáltak felelősek a világ fejlesztéséért”. Idézi RIST: *The History...* 38. o. Ez a nézet rendkívül elterjedté vált a felvilágosodás folyamán. A nyugat felsőbbrendűségébe és a fejlődésbe vetett hit nemcsak a fejlesztés gyakorlati tevékenységének kudarca miatt látszik megbukni, hanem egyszerűen amiatt is, hogy a nem nyugati társadalmaknak egyszerűen nincs egy történetileg szervesen kialakult fogalmuk a fejlődésre, és adott esetben az élet jobbá válását sem az anyagi jólét megteremtésében látják. RIST: *The History...* 44. o.

⁵⁴ RIST: *The History...* 44. o.; COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 3. o., SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 41. o.; FERGE ET AL: *Felvilágosodás...* 61–62. o.

⁵⁵ V. ö. SZTOMPKA: *The sociology...* xiii. o.

⁵⁶ RIST: *The History...* 46. o.

⁵⁷ HORKAY: *Esszé...* 69–70. o. A modernizáció hátulütője Fergusonnál például az elmagányosodás, illetve az érény háttérbe szorulása. Uo. 71–72. o.

⁵⁸ Clifford Geertzre és Charles Tillyre hivatkozik SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 43. o.

⁵⁹ Smith gyakran használja a jólétet a fejlődés szinonimájaként. Lásd például SMITH, ADAM: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. I–II. Ford.: Éber Ernő. Előszó: Erdős Tibor. Budapest, 2011 (1940 reprint), Napvilág, I. 219. o., 224. o. De a finomodás, műveltség és a tökéletesedés folyamata is felmerül értekezésében a fejlődés szinonimájaként. SMITH: *Vizsgálódás...* I. 438. o., 448. o., 493. o.

ket kötött a „kevésbé fejlett” és „előrehaladottabb fejlettségű” országokhoz,⁶⁰ valamint beszélt „erős”, „gyorsabb” fejlődésről.⁶¹ Ezzel nemcsak a trumani „alulfejlett” (a mai „fejlődő”) országok kategóriáját alapozta meg, hanem a haladás mérhetőségének kérdését is. A fejlődés Smith szerint alapvetően a racionális önérdék által mozgatott egyének döntéseinek következménye. A jóléti fejlődés tehát szükségszerű, a haladás spontán módon jön létre az ember természetes irányultságainak köszönhetően – ezt mai fejlődés-fogalmunk előképének tekinthetjük.⁶² Emellett Smith gondolatrendszerében az erkölcsi korlátok eredményeképpen megjelenik a társadalmi együttérzés (social sympathy) is, amellyel egy láthatatlan kéz kiigazítja az önszeretetet.⁶³ Ez az erény azonban csak a fejlettség magasabb fokán álló „civilizált nemzetek” körében alakulhat ki – a vademberek ugyanis „túlságosan el vannak foglalva saját szükségleteikkel”.⁶⁴ Bár napjaink problémáira szintén születnek etikai jellegű válaszok, vitatott, hogy a morális érvelés mennyire szerezhet általános létjogosultságot.⁶⁵ A dolgok jobbulása mögött – más felvilágosult filozófusokhoz hasonlóan – Smith szerint az isteni gondviselés áll.⁶⁶ Az ember „mindenhatóságába” vetett hit és a transzcendens jelenlétének egymás mellettisége posztmodern társadalmunkban (újra) megfigyelhető.⁶⁷

A társadalmi haladás, a fejlődés magasztalásának kétségbevonása azonban már a felvilágosodásban is megjelent. Rousseau *Értekezés az emberi egyenlőtlenség eredetéről* című művében (1754) ideális állapotként nem a történelem végezetét, hanem az idők kezdetét látja. Az ideális „természeti állapotban” az emberek tulajdon, munka, kapcsolatok és háborúk nélkül éltek, nem volt történelmük, nem volt társadalmuk, nem volt szükségük egymás segítségére. Ezt az állapotot az állandóság jellemezte, így fejlődés sem következett be. Rousseau tehát megkérdőjelezte a felvilágosodás egyik

⁶⁰ A gazdasági fejlődés Smith szerint a növénytermesztés és az állattenyésztés arányából, valamint közvetlenül az állatárak változásából, valamint a városok kereskedelméből adódik. SMITH: *Vizsgálódás...* I. 253–264. o. 441–454. o. Smith – bár konkrét kategóriákhoz nem köti – beszél „fejlettségi fokokról” SMITH: *Vizsgálódás...* I. 218–219. o.

⁶¹ SMITH: *Vizsgálódás...* I. 235–236. o.

⁶² COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 13. o.; RIST: *The History...* 39–40. o.; POWER: *Enlightenment...* 66. o.

⁶³ COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 13–15. o. Az önérdék és a részvét Ferguson számára sem zárta ki egymást, sőt a „nemzetek gazdagsága (...) általában az erény következménye”. HORKAY: *Esszé...* 65. o., 68. o.

⁶⁴ SMITH, ADAM: *Az erkölcsi érzelmek elmélete (Részletek)*. In: HORKAY HÖRCHER FERENC (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 1996a, Osiris, 146–147. o.

⁶⁵ BÉRES TAMÁS: Teremtéshit, megigazulás, fenntarthatóság. *Theológiai Szemle*. 2010. 53. sz. 33–36. o. Kiégésítés: Smith szerint a gazdagság és a boldogság növekedésében az államnak csupán annyi a feladata, hogy a döntés előli objektív akadályokat, mint például a feudális törvényeket elhárítsa. COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 13. o. Az állam passzív, közvetett szerepének elve, az állami kontroll elhalványulása egy ország fejlődésének tekintetében szintén letagadhatatlan napjaink transznacionális vállalataira gondolva. BATES: *Globalizmus...* 54. o.

⁶⁶ Mindez összhangban volt azzal a – szekularizmus terjedésével párhuzamos – gondolkodásbeli változással, miszerint Isten megjutalmazza az embert munkájáért, hiszen a világegyetemet a mennyei mellett a földi boldogság beteljesülésére teremtette PORTER, ROY: *Enlightenment and Pleasure*. In: PORTER, ROY – ROBERTS, MARIE MULVEY (szerk.): *Pleasure in the Eighteenth Century*. New York, 1996, Macmillan, 3. o.; COWEN – SHANTON: *Doctrines...* 13. o. Az ember földi boldogságának, vagyai azonnali beteljesülésének fokozottan nyomára akadhunk a fogyasztói társadalmunkra, mint a gazdaság működésének egyik mozgatójára tekintve.

⁶⁷ V. ö. SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 52. o.

központi fogalmának legfőbb jellemzőjét, hiszen kimondta, hogy a fejlődés során a társadalmak egyre rosszabb állapot felé tartanak.⁶⁸ Napjaink fejlődés-szkeptikusai között ehhez hasonlóak az anti-utópiákat alkotók⁶⁹ és a vad, fejletlen állapot pozitívumait hangsúlyozók⁷⁰ nézetei. A környezetvédők és a zöld mozgalmak hívei a modernizációt szintén az emberi lét és az élő környezet természetes alapjait megbontó negatív folyamatként értelmezik.⁷¹

A felvilágosodás fejlődés-eszméjének elemzésekor összességében kijelenthetjük, hogy az jelentős elemeket tartalmaz mai koncepciónkból. Fontenelle, Leibnitz, Smith, Ferguson, Bousset, Condorcet, Kant és Rousseau gondolatai már magukban foglalták a fejlődés legfőbb sajátjait: a linearitást, a kumulativitást és a szükségszerűséget. Ugyanakkor az is feltűnhet, hogy a fogalom napjainkban ingadozó jelentéstartalmai, mint például a fejlődésnek a tökéletesség vagy a romlás felé való irányultsága, a fejlett társadalmak felelőssége és feladatai, vagy az állam, a hatalom korlátozó vagy segítő szerepe már a felvilágosodásban is eldöntetlen kérdések voltak. Tehát a felvilágosodásnak nemcsak kulcsszerepe volt mai fejlődés-koncepciónk egzakt gyökereinek tekintetében, hanem már az is kiviláglott e korszakban, hogy a fogalommal kapcsolatban kétirányú definíciók is lehetségesek. Röviden megfogalmazva: a felvilágosodás egyszerre jelenti gyökerét a fejlődés modern kori eszméjének és a posztmodern fejlődés-szkeptikus nézeteknek is.⁷² Mindezek alapján egyetértek Gilbert Risttel és Marcus Powerrel, akik a fény évszázadának kulcsfontosságát hangsúlyozták.

⁶⁸ RIST: *The History...* 38. o. A filozófus a tulajdon kialakulását tekinti a társadalom kezdeteinek, amelynek hatására az élet kegyetlenné vált. Rousseau-t már a kortársak is kritizálták, pl. Adam Smith az *Edinburgh Review*-nak írt levelében. SMITH, ADAM: *Levél az Edinburgh Review Kiadóihoz*. In: HORKAY HÖRCHER FERENC (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 1996b, Osiris, 134–138. o.

⁶⁹ V. ö. SZTOMPKA: *The sociology...* 34. o.

⁷⁰ V. ö. BATES: *Globalizmus...* 57. o.

⁷¹ V. ö. SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 35–36. o.

⁷² A „zavarokkal teli közgondolkodás” és a „kor fejlett világának feltartóztathatatlan haladása” között húzóó ellentét a felvilágosodás korában azonban még nem létezett. SÁRKÁNY – SOMLAI: *A haladástól...* 52. o.

Irodalomjegyzék:

- BATES, DANIEL G.: Globalizmus és fejlesztés antropológiai megközelítésben. *Anthropolis*. 2007. (4. évf.) 1-2. sz. 48–55. o.
- BÉRES TAMÁS: Teremtéshit, megigazulás, fenntarthatóság. *Theologiai Szemle*. 2010. 53. sz. 33–36. o.
- BODA ZSOLT: *A fejlődés értelméről*. In: BODA ZSOLT, SCHEIRING GÁBOR (szerk.): *Globalizáció és fejlődés a félperiférián: válság és alternatívák*. Budapest, 2011, Új Mandátum Kiadó, 12–27. o.
- DABÓCZI KÁLMÁN: Fogalmak által megcsalva. Kísérlet céljaink és eszközeink embert szolgáló meghatározására. *Kovács*. 1998. (2. évf.) 3. sz. 16–31. o.
- <http://kovasz.uni-corvinus.hu/kov4/novkalm.html>
- FARKAS TIBOR: Vidékfejlesztés a fejlődéseméletek és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom*. 2002. (16. évf.) 1. sz. 41–57. o.
- FERGE ZSUZSA, GYÁNI GÁBOR, HELLER ÁGNES, KISS ENDRE, VÁMOS TIBOR, VITÁNYI IVÁN, CSABA LÁSZLÓ, ROSTOVÁNYI ZSOLT: Felvilágosodás – modernizáció – globalizáció. (Kerekasztal-beszélgetés Kiss László vezetésével). *Esély. Társadalom- és Szociálpolitikai Folyóirat*. 2003. (14. évf.) 5. sz. 60–79. o.
- HETTNE, BJÖRN: *Development theory and the three worlds. Towards an international political economy of development*. Michigan, 1995, Longman.
- HORKAY HÖRCHER FERENC: *Esszé a polgári társadalom történetéről: Adam Ferguson és a skót felvilágosodás*. In: MUNKÁCSY GYULA. (szerk.): *Morál és politika határán*. (A Filozófiai Figyelő Könyvtára 7.) Budapest, 1994, ELTE BTK, 6–82. o.
- LARRAIN, JORGE: *Theories of Development: Capitalism, Colonialism and Dependancy*. Cambridge, 1989, Polity Press.
- COWEN, MICHAEL P. – SHENTON, ROBERT W.: *Doctrines of development*. London, New York, 2005, Routledge.
- PORTER, ROY: *Enlightenment and Pleasure*. In: PORTER, ROY – ROBERTS, MARIE MULVEY (szerk.): *Pleasure in the Eighteenth Century*. New York, 1996, Macmillan, 1–18. o.
- POTTER, ROBERT B. – BINBS, TONY – ELLIOTT, JENNIFER A. – SMITH, DAVID: *Geographies of development*. Edinburgh, 2008, Pearson.
- POWER, MARCUS: *Enlightenment and the Era of Modernity*. In: DESAI, VANDANA – POTTER, ROBERT B. (szerk.): *The Companion to Development Studies*. London, 2002, Arnold, 65–70. o.
- PRESTON, P. W.: *Development Theory: An Introduction*. Oxford, 1996, Blackwell.
- RALPEY, JOHN: *Understanding Development: Theory and Practice in the Third World*. London, 2007, Lynne Rienner.
- RIST, GILBERT: *The History of development. From Western origins to global faith*. London, New York, 2002, Zed Books.
- SÁRKÁNY MIHÁLY – SOMLAI PÉTER: *A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről*. In: SOMLAI PÉTER (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Budapest, 2004, Napvilág, 11–52. o.
- SMITH, ADAM: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. I–II. Ford.: Éber Ernő. Előszó: Erdős Tibor. Budapest, 2011 (1940 reprint), Napvilág.

- SMITH, ADAM: *Az erkölcsi érzelmek elmélete (Részletek)*. In: HORKAY HÖRCHER FERENC (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 1996a, Osiris, 139–155. o.
- SMITH, ADAM: *Levél az Edinburgh Review Kiadóhoz*. In: HORKAY HÖRCHER FERENC (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 1996b, Osiris, 125–138. o.
- SZAKOLCZAI ÁRPÁD: *A fejlődés megkérdőjelezése. A gazdasági fejlődés modern mítosza és valós alapjai*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó.
- SZAKOLCZAI GYÖRGY: *A gazdasági fejlődés elméletének megújulása. Az első, a második és az új generáció. Valóság*. 2005. (49. évf.) 3. sz. 1–35. o.
- SZTOMPKA, PJOTR: *The sociology of social change*. Oxford, 1993, Wiley.
- WILLIS, KATIE: *Theory and Practices of Development*. (Routledge Perspectives of Development). London, New York, 2005, Routledge.

